

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ТИПИ МОРФОНОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначено відмінність між поняттями «морфологічна модель» і «словотвірний тип»; доведено, що слова одного словотвірного типу можуть бути побудовані за різними морфологічними моделями. Запропоновано розрізняти морфологічні моделі формотвірного й дериваційного типу, а також подано класифікацію моделей дериваційного типу. Виявлено, що найпродуктивнішими є альтернаційні та акцентуаційні морфологічні моделі дериваційного типу.

Ключові слова: морфологічна модель, словотвірний тип, словотворчий формант, альтернація, інтерференція, акцентуація, рухомість наголосу.

У лінгвістичній літературі часто використовують недиференційовано терміни «словотвірний тип» і «морфологічна модель». Термін «словотвірна модель» використовують для позначення морфологічних різновидів того самого словотвірного типу (СТ). Слова того самого СТ можуть утворюватися з різними морфологічними особливостями, тобто за різними морфологічними моделями, наприклад: *миколаївський*, *ялтинський* (інтерфіксація), *запорізький* (чергування приголосних та аплікація). В одному словотвірному типові можуть поєднуватися слова, побудовані за різними моделями.

При утворенні похідного слова часто відбувається взаємоприспосовування поєднаних морфем. За законами української мови на межі морфем можливі не всі фонемні сполучення. Таким чином, термін «морфологічна модель» доцільно вживати для позначення морфологічних різновидів усередині того самого СТ, оскільки творення слів того самого СТ можуть супроводжувати різні морфологічні особливості, а саме: альтернація, інтерфіксація, інтерференція, усічення, зміна акцентуації. Крім того, творення слів може й не супроводжуватися морфологічними процесами; більше того, один СТ може об'єднувати слова, утворені за різними моделями: одним СТ таке об'єднання властиве, іншим — ні.

У науковій літературі морфологічна модель визначається так: «Морфологічна модель — це схема побудови слів однотипної структури, у яких у тій самій позиції відбувається певне морфологічне явище. Напр.: *вуха* > *вуш-ний*, *вік* → *віч-ний*, *страх* → *страш-ний*»¹. Морфологічна модель може бути властива як одному, так і різним СТ.

Морфологічні моделі характеризуються певними закономірностями, тобто підпорядковуються морфологічним правилам. «Морфологічне прави-

¹ Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : Словник-довідник.— Тернопіль, 2007.— С. 95.

ло — це виведена із зіставлення ряду однотипних одиниць закономірність, якою регулюється поява певного морфологічного явища в певній морфологічній позиції. Напр.: вокальні чергування в коренях слів у певній морфологічній позиції (*нести — ніс — носити*)»². Так, чергування *e/i* відбувається при творенні форми минулого часу в новозакритому складі, зумовлене занепадом редукованих; чергування *e/o*, яке відбувається в дієслівних коренях, що позначають різнотривалі дії (процеси), зумовлене давнім якісним чергуванням голосних **ǣ/*ǫ*, що мало граматичне значення. Проте такі морфологічні правила поширюються не лише на формотворення, а й на деривацію.

Проблема морфологічної дериваційної моделі є малодослідженою в українському мовознавстві. Вона потребує належної уваги з боку лінгвістів, зокрема класифікації типів морфологічних моделей у сучасній українській мові. Усе це й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета цієї студії полягає у визначенні особливостей морфологічних моделей, наявних у сучасній українській дериваційній системі, спробі їхньої класифікації та систематизації.

Залежно від процесу, де відбуваються альтернації фонем, морфологічні моделі можна поділити на дериваційні та формотвірні.

Морфологічні моделі формотвірного типу — це такі схеми реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді словоформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються альтернації, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів.

Прикладом морфологічної моделі формотвірного типу можуть бути словоформи дав. — місц. одн. жін. р., основи яких у початковій формі наз. одн. закінчуються на /г/, /к/, /х/, напр.: *дорог-а — дороз-і, (на) дороз-і; естетик-а — естетиц-і, (в) естетиц-і; свекрух-а — свекрус-і, (на) свекрус-і* (у підсумку маємо морфонеми /z:z'/, /k:ç'/, /x:c'/), а також словоформи род. мн. жін. р. з історичними /o/ та /e/ в корені, у яких унаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції матеріально виражена флексія перетворилася на нульову і склад словоформи став закритим, а /o/ перейшла в /i/, напр.: *гор-а — гір-∅, берез-а — беріз-∅* (у підсумку маємо морфонеми /o:i/, /e:i/). Морфологічні моделі формотвірного типу властиві словам (як похідним, так і непохідним) усіх повнозначних частин мови, в основах яких відбуваються історичні альтернації голосних і приголосних фонем, крім прислівників, оскільки останні не мають морфологічних категорій і форм словозміни. Натомість похідні прислівники можуть утворювати морфологічні моделі дериваційного типу.

Морфологічні моделі дериваційного типу — це такі схеми реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфологічні процеси, що утворюють разом зі словотворчим афіксом словотворчий формант.

В українській мові морфологічних моделей дериваційного типу значно більше, ніж формотвірних, оскільки останні передбачають лише наявність альтернацій при творенні граматичних форм слова, і рідше — усічення основи. Усі морфологічні моделі дериваційного типу можна поділити на декілька різновидів: 1) альтернаційні, 2) інтерфіксальні, 3) інтерференційні (дифузні, аплікаційні), 4) усічені, 5) акцентно-дериваційні та 6) комбіновані.

² Там же.

У сучасній українській мові морфологічні моделі дериваційного типу достатньо різноманітні; найпоширенішими та найпродуктивнішими є моделі, у яких спостерігаються альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації, напр.: /i:о/ (стїл → стол-увá-ти-ся), /о:и/ (крóв → кривáвий), /i:е:о/ (вéчїр → вечéра, вечорїти), /г:ж/ (крїг-а → крижаний), /с:ш/ (носї-ти → нóш-Ø-а) та ін.

Умовно таку морфологічну модель можна представити у вигляді формули:

$$ТО a_1 + СА \rightarrow ПО a_2 /a_1:a_2/,$$

де ТО — твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА — словотворчий афікс, ПО — похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), / $a_1:a_2$ / — морфонема.

Зазначимо, що в цій формулі й ТО, і СА — не будь-які, а фонологічно зумовлені, що передбачають унаслідок їхньої взаємодії альтернацію голосних або приголосних фонем.

У сучасній українській мові можна виділити морфологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфологічні моделі комбінованого типу, в яких поєднуються два (рідше — три) морфологічні явища.

До першого різновиду морфологічних моделей належать, наприклад, відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на задньоязиковий, утворені за допомогою словотворчого форманта -н- з нерухомим (у процесі словотворення! — С. П.) наголосом на корені: дорбг-а → дорбж-н-ий, вїк → вїч-н-ий та ін. (на виході маємо морфонеми /г:ж/, /к:ч/).

До другого різновиду можна віднести відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на г, ж, з/х, ш, с/к, ч, ц, утворені за допомогою форманта -ськ-: тут альтернації приголосних фонем поєднуються з усиченням твірної основи (у похідному слові — усичений корінь), а також можуть комбінуватися зі зміною акцентуації похідного слова, напр.: турок → турé-цьк-ий, товáриш → товaрї-ськ-ий, але: Прáг-а → прá-зьк-ий тощо (на виході маємо морфонеми /к:ц'/, /ш:с'/, /г:з'/).

1. Альтернативні морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується чергуванням голосних / приголосних фонем на морфемному шві або всередині морфеми. Ці чергування можуть мати як історичний, так і фонетичний, живий, характер. Словотворчим формантом у такому разі виступають не лише афікс з дериваційним значенням, а й відповідна морфонема, напр.: друг-Ø → друж-н-ий, дорбг-а → дорбж-н-ий, увáг-а → увáж-н-ий.

Схематичне позначення цієї морфологічної моделі таке:

$$ТО a_1 + СА \rightarrow ПО a_2 /a_1:a_2/,$$

де ТО — твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА — словотворчий афікс, ПО — похідна основа, що містить аломорф 2 (a_2), / $a_1:a_2$ / — морфонема.

Серед морфологічних альтернативних моделей можна виділити продуктивні й непродуктивні. Це залежить від продуктивності чергування, яке утворює відповідну морфонеми. Такою є більшість історичних чергувань, як-от: /i:/o,e/ → /i:о/, /i:е/, де маркованим членом є голосні фонем /о/, /е/; результати першої палаталізації, де маркованими членами відповідних морфонеми є задньоязикові приголосні; більшість альтернатив, що є наслідками праслов'янських сполучень приголосних з постконсонантним *j, у яких маркованими чле-

нами виступають свистячі, губні, задньоязикові та проривні приголосні. Як зазначає О. А. Земська, «не всі представники морфонеми рівноправні. Про це свідчить та обставина, що не всі члени альтернативного ряду можуть посідати будь-які граматичні позиції»³. На нашу думку, головним членом морфонеми, що є результатом історичних альтернатив у системі вокалізму або консонантизму, буде той, який є етимологічним (історичним). Наприклад, у морфонемах /i:o/, /i:e/ маркованими (головними) членами є фонemi /o/, /e/, оскільки виникнення /i/ стало результатом фонетичних трансформацій. Як слушно зауважує М. В. Панов, «про нерівноправність морфонеми свідчить ще та обставина, що виявляється в умовах послаблення мовної норми, — заміна утворень з чергуваннями, що вимагаються нормами, іншими утвореннями»⁴. Таким чином, спрямованість чергування в сучасній українській мові визначається маркованим членом морфонеми, відповідно в морфонологічних моделях альтернативного типу твірне слово міститиме головний елемент морфонеми, а похідне — вторинний, що виник унаслідок давніх фонетичних процесів. Усе це стосується лише тих альтернативних типів морфонологічних моделей, в основі яких лежать саме історичні чергування фонем.

2. Інтерфіксальні морфонологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується появою в похідному слові асемантичного елемента у функції звукової прокладки між твірною основою і дериваційним афіксом, напр.: *шосé* → *шосé-й-н-ий*, *релé* → *релé-й-н-ий*, *купé* → *купé-й-н-ий*.

Умовно цю морфонологічну модель можна позначити так:

$$TO + CA \rightarrow PO: TO+I+CA,$$

де TO — твірна основа, CA — словотворчий афікс, PO — похідна основа, що складається з твірної основи (TO) та словотворчого афікса (CA), які поєднують інтерфікс (I).

На думку О. А. Земської (яка, до речі, ввела до наукового обігу термін «інтерфікс»), інтерфіксація — це не спосіб словотворення, а один з морфонологічних засобів, використовуваних для поєднання морфем у слові, яка за своєю функцією аналогічна чергуванню⁵. Інтерфікси — це асемантичні елементи, які полегшують умови сполучуваності словотворчих афіксів з твірними основами та сприяють розширенню словотвірної бази, залучаючи до процесу словотворення лексеми, основи яких мають на виході сполучення фонем, що утруднюють приєднання суфіксів або дуже обмежують їхні сполучувальні можливості⁶. У зв'язку з тим, що інтерфікси позбавлені значення, їх не можна отожднювати з іншими афіксами (чи то суфіксами, чи то префіксами), тому що це призведе до нівелювання морфеми як елемента слова, що характеризується елементарним, далі неподільним значенням, що повністю реалізується лише в його складі. Наприклад, в українській мові визначають як вторинний (похідний, складний) суфікс віддієслівних прикметників *-альн-*: *зварюва-ти* → *зварюв-альн-ий*, *уточнюва-ти* → *уточнюв-альн-ий* і т. ін. При дотриманні правил словотвірного

³ Земская Е. А. Словообразование // Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 169.

⁴ Панов М. В. О грамматической форме / Учен. зап. МГПИ им. В. П. Потёмкина. — М., 1959. — Т. 73. Вып. 6. — С. 18–19.

⁵ Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973. — С. 113–137.

⁶ Тихонов А. Н. Современный русский язык : Морфемика. Словообразование. Морфология. — М., 2002. — С. 39.

аналізу тут же знаходимо низку невідповідностей: по-перше, твірною основою для похідних є *зварюва-* та *уточнюва-*, що містять суфікс основи інфінітива *-ува-*, який має бути відтворений у похідному слові; по-друге, прикметники цього словотвірного типу утворюються за допомогою суфікса *-н-*; по-третє, саме цей суфікс передає словотвірне значення похідного слова. Таким чином, похідні віддієслівні прикметники утворені за допомогою суфікса *-н-*, дериваційний процес супроводжується інтерфіксацією (*-л'*-, що з'являється на межі суфікса твірної основи з кінцевим голосним і суфікса похідного слова, що починається приголосним). Ми поділяємо погляд О. А. Земської, яка вважає, що «розглядати інтерфікс як частину суфікса — значить не цілком адекватно відображати його роль у складі слова. Порівнюючи численні т. зв. “похідні суфікси”, легко помітити, що багато з них містять спільну повторювану частину... Таким чином, виділення похідних суфіксів, тотожних за значенням простим, є не тільки суперечливим, а й недоцільним. За такого опису різко зростає кількість суфіксів (або їхніх варіантів), що дуже ускладнює опис словотворення»⁷.

У сучасній українській мові основними функціями інтерфіксів є сполучення основи і суфікса та сполучення двох основ складного слова.

Інтерфікси на межі основи й суфікса використовуються та утворюють відповідні морфологічні моделі:

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з голосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонемі (переважно в словах іншомовного походження) *-т-*, *-н-*, *-л-*, напр.: *арго* → *арго-т-изм*, *Чилі* → *чилі-н-изм*, *суди-ти* → *суди-л-ище*;

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з приголосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонемі *-ј-*, *-ш-*: *реле* → *реле-й-ний* → *реле-й-ник*, *Сомалі* → *сомалі-й-ський* → *сомалі-ј-ець*, *кіно* → *кіно-ш-ник*, *КДБ* → *кадебе-ш-ник*;

– після основи, що закінчується на дві або три приголосні фонемі, перед суфіксом, який починається на приголосну, вживаються двофонемні інтерфікси *-ин-*, *-ан-*, *-ів-/ов-*, у яких початковою є голосна фонема: *Караганда* → *караганд-ин-ський*, *Америка* → *америк-ан-ський*, *Златоуст* → *златоуст-ів-ський*, *Орел* → *орл-ов-ський*.

Інтерфіксальні морфологічні моделі відрізняються від альтернативних тим, що останні є явищем регулярним і передбачуваним, яке виявляється в чітко визначених позиціях та в морфемах певної будови. Так, ми завжди можемо передбачити, що, якщо основа твірної іменника закінчується на задньоязиковий приголосний, похідний іменник зі зменшено-пестливим значенням (тобто з суфіксом *-к-*) матиме альтернативу */к:/ч/*, */х:/ш/*, */г:/ж/*: *рук-а* → *руч-к-а*, *мух-а* → *муш-к-а*, *ног-а* → *ніж-к-а*. Натомість інтерфіксація не завжди визначається морфологічними позиціями: це типове, але не завжди регулярне явище. Наприклад, творення прикметників від іменникових основ за допомогою суфікса *-ськ-* може як супроводжуватися інтерфіксацією, так і відбуватися без неї: *Ялт-а* → *ялт-ин-ський*, *Чит-а* → *чит-ин-ський*, але: *Сміл-а* → *сміль-ськ-ий*, *Тул-а* → *туль-ськ-ий* (а не ‘смілинський’, ‘тулинський’). Крім того, інтерфіксація відбувається за аналогією та допускає часто, але не завжди вибір з кількох інтерфіксів, тоді як за альтернативі це неможливо.

3. Інтерференційні (дифузні, аплікаційні) морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний

⁷ Земская Е. А. Словообразование. — С. 181.

процес супроводжується накладанням початкових(-ої) фонем(-и) словотворчого афікса у складі похідного слова на тотожну(-і) кінцеву(-і) фонему(-и) твірної основи. У таких моделях відбувається пристосування твірних основ і словотворчих засобів, а словотворчий формант ускладнюється аплікаційним засобом, напр.: *Дон-é-цьк-Ø* + *-цьк(ий)* → *дон-é-цьк-цьк-ий* → *дон-é-цьк-ий*, *Арх-áнгель-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *арх-áнгель-ськ-ськ-ий* → *арх-áнгель-ськ-ий*, *Луг-áн-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *луг-áн-ськ-ськ-ий* → *луг-áн-ськ-ий*.

Ця модель має таку формулу:

$$TO_{b_1} + b_1 SA \rightarrow PO: TO + 2b_1 (SA) \rightarrow PO:TO_i + SA (b_1),$$

де TO — твірна основа, що містить морфему або фонему (фонемне сполучення) (b_1), SA — словотворчий афікс, тотожний фіналі твірної основи (b_1), PO — похідна основа, яка містить твірну основу (TO) та два тотожних елементи ($2b_1$), один з яких зазнає інтерференції (TO_i), перетворюючись на словотворчий афікс.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови — іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + *-няк-* → *вишн(н)няк* → *вишн-няк* (пор.: *лоз-а* + *-няк-* → *лоз-няк*); *Донецьк* + *-цьк-* → *доне(цьк)цький* → *донецький* (пор.: *козак* + *-цьк-* > *козацьк-ий*); *грузн-ий* + *-ну-* → *грузн(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ий* + *-ну-* → *сохнути*) тощо. Проте найпродуктивнішими інтерференційними моделями в сучасній українській мові є ті, що характеризують творення похідних прикметників від географічних назв за допомогою суфікса *-ськ-* та його аломорфів.

За О. А. Земською, інтерференція морфем — це особливий різновид гаплогогії (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поряд у слові). Словотвірну гаплогогію мовознавці розглядають як один з видів пристосування морфем на межі морфем. Доцільність уведення спеціального терміна для називання цього явища зумовлена тим, що гаплогогію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфем — явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов — на морфемному шві. Крім цього, накладання морфем може стосуватися не лише складів⁸.

4. Усічені морфонологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількісним зменшенням фонемного складу твірної основи в похідному слові. Найчастіше усічені морфонологічні моделі трапляються при афіксації, рідше — при складанні, напр.: *весел-й-ти* → *весел-(и)-ўн-Ø* → *весел-ўн-Ø*, *стриб-á-ти* → *стриб-(а)-ўн-Ø* → *стриб-ўн-Ø*, *чакл-ува́-ти* → *чакл-(ува)-ўн-Ø* → *чакл-ўн-Ø*.

Схематично це можна позначити так:

$$TO_{\Pi} + SA \rightarrow PO: TO_{\gamma} + SA,$$

де TO_{Π} — повна (неусічена) твірна основа, SA — словотворчий афікс, PO — похідна основа, яка містить усічену твірну основу (TO_{γ}) і словотворчий афікс.

При творенні слів на межі твірної основи і словотворчого форманта виникають фонемні сполучення, які не властиві українській мові або тому чи іншому словотвірному типові й не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Це спричиняє те, що кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, відбувається у процесі словотворчого акту, внаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в

⁸ Земская Е. А. Словообразование. — С. 183–184.

скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається при афіксації, напр.: *зем(л)-я* → *під-зем-н-ий* (замість *підзем(ль)ний*), *актуаль(н)-ий* → *актуал'-ізува-ти* (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піан(іно)* → *піаніст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і йому, як правило, підлягає перша твірна основа, напр.: *англ(ійськ)-ий* + *українськ-ий* → *англо-український* (замість *англ(ійськ)о-український*).

Усічення формує морфологічні моделі, що спостерігаються при творенні похідних слів: а) від субстантивних основ усикається кінцевий голосний основ невідмінюваних іменників (*кенгур(у)* + *-ен-* → *кенгур-ен-я*, *резюм(е)* + *-ува-* → *резюмувати*), усикається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова (*кач(к)-а* + *-ен-* → *кач-ен-я*, *вугляр(н)-ий* + *-изм-* → *вугляр-изм*); б) від ад'єктивних основ усикається, як правило, кінцевий суфікс (*солод(к)-ий* + *-оц-* → *солод-оц-і*, *зарубіж(на література)* + *-к-* → *зарубіж-к-а*); в) від дієслів усикається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи (*чакл(ува)-ти* + *-ун-* → *чакл-ун*, *стриб(а)-ти* + *-ун-* → *стриб-ун* та ін.).

5. Акцентно-дериваційні морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується зміною акцентуації похідного слова порівняно з твірним. Таким чином, словотворчий формант у моделях цього типу становить словотворчий афікс і наголос, але при цьому враховується не лише твірна й похідна основи, а в цілому твірне й похідне слова з флексіями. Акцентно-дериваційні моделі властиві всім похідним повнозначним словам.

Субстантивну акцентно-дериваційну модель *газѐт-а* → *газѐт-ѐр-∅*, *пѐсн-я* → *пѐсн-ѐр-∅*, *шкѐл-а* → *шкѐл-ѐр-∅* схематично передаємо як

$$\acute{R}F + S \rightarrow R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та флексії (F), S — словотворчий суфікс, у $R\acute{S}F$ \acute{S} означає наголошений суфікс похідного слова.

Модель такого типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Субстантивно-ад'єктивна акцентно-дериваційна модель *тѐнь-∅* → *тѐнь-ов-ѐй*, *нуль-∅* → *нуль-ов-ѐй*, *дѐй-а* > *дѐй-ов-ѐй* має формулу

$$\acute{R}F_{\emptyset} + S > R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та нульової флексії (F_{\emptyset}), S — словотворчий суфікс, $R\acute{S}F$ — морфемна структура похідного слова, у якій \acute{F} — наголошена флексія похідного слова.

Модель такого типу з коренево-флексійною акцентуацією є досить продуктивною в сучасній українській мові.

Нумеральну акцентно-дериваційну модель *п'ѐть-∅(на десять)* → *п'ѐт-нѐ-дѐцѐть-∅*, *шѐсть-∅(на десять)* → *шѐст-нѐ-дѐцѐть-∅*, *сѐм-∅(на десять)* → *сѐм-нѐ-дѐцѐть-∅* позначаємо формулою

$$\acute{R}F_{\emptyset} + I + Sd \rightarrow R\acute{I}SdF,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\acute{R}) та нульової флексії (F_{\emptyset}), I — інтерфікс, Sd — суфіксод, що разом з інтерфіксом утворюють словотворчий засіб, сформований унаслідок лексико-

синтаксичного зрощення, $\dot{R}\dot{I}SdF$ — морфемна структура похідного слова, у якій \dot{I} — наголошений інтерфікс похідного слова.

Модель цього типу з коренево-інтерфіксальною акцентуацією є непродуктивною в сучасній українській мові, оскільки числівники на позначення другого десятку утворилися раніше, на попередньому етапі розвитку мови, а в мові сучасній нові слова вже не утворюються.

Прономінальна акцентно-дериваційна модель *як-ій* → *як-ий-небудь*, *ч-ій* → *ч-ий-небудь*, *котр-ій* → *котр-ий-небудь* має формулу

$$R\dot{F} + Pf \rightarrow RFP\dot{f},$$

де $R\dot{F}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії (\dot{F}), Pf — словотворчий постфікс, $RFP\dot{f}$ — морфемна структура похідного слова, у якій $P\dot{f}$ — наголошений постфікс похідного слова.

Модель такого типу з флексійно-постфіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові, оскільки клас займенникових слів є замкненим, майже не поповнюваним (за винятком випадків прономіналізації).

Ад'єктивно-вербативна акцентно-дериваційна модель *чорн-ий* → *чорн-ї-ти*, *біл-ий* → *біл-ї-ти*, *жовт-ий* → *жовт-ї-ти*:

$$\dot{R}F + S \rightarrow R\dot{S}S,$$

де $\dot{R}F$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (\dot{R}) та флексії (F), S — словотворчий суфікс, $R\dot{S}S$ — морфемна структура похідного слова, у якій \dot{S} — наголошений суфікс основи похідного дієслова, а S — суфікс інфінітива.

Модель цього типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Ад'єктивно-адвербіальна акцентно-дериваційна модель *нов-ий* → *за-нов-о*, *молод-ий* → *за-молод-у*, *світл-ий* → *за-світл-а*:

$$R\dot{F} + PS \rightarrow \dot{P}RS,$$

де $R\dot{F}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії (\dot{F}), PS — конфікс, що складається з префікса (P) і суфікса (S), а $\dot{P}RS$ — морфемна структура похідного слова, у якій \dot{P} — наголошений префікс.

Модель цього типу з флексійно-префіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові.

6. Комбіновані морфологічні моделі, або морфологічні моделі мішаного типу, — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількома з п'ятьох зазначених вище процесів. Під час словотворення найчастіше переважають комбіновані словотвірні моделі. У процесі деривації спостерігається комбінація 1) альтернативної та акцентно-дериваційної, 2) альтернативної та усіченої, 3) усіченої та акцентно-дериваційної моделей, напр.: 1) *віск-Ø* → *воц-ан-ій*, *пісок-Ø* (*піск-у*) → *піц-ан-ий*, *дбишк-а* → *доц-ан-ий*; 2) *пта́х-Ø* → *пта-ств-о*, *боягу́з-Ø* → *боягу-зтв-о*, *тка́ч-Ø* → *тка-цтв-о*; 3) *лібрéто* → *лібрет-(о)-іст-Ø* → *лібрет-іст-Ø*, *самбо* → *самб-(о)-іст-Ø* → *самб-іст-Ø*, *каратé* → *карат-(е)-іст-Ø* → *карат-іст-Ø*; *конкрéт-н-ий* → *конкрет-(н)-изува́-ти* → *конкрет-изува́-ти*, *прива́т-н-ий* → *приват-(н)-изува́-ти* → *приват-изува́-ти*, *актуа́ль-н-ий* → *актуал-(н)-изува́-ти* → *актуал-изува́-ти*. Формули цих моделей складаються з відповідних умовних позначень, згаданих вище.

Здійснене нами дослідження дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Тип морфологічної моделі безпосередньо залежить від морфологічних процесів, що супроводжують акт деривації.

2. Залежно від процесу — формотворення (словозміни) чи словотворення — морфологічні моделі поділяються на формотвірні (словозмінні) й дериваційні (словотвірні).

3. У сучасній українській мові можна виділити шість морфологічних моделей (альтернаційні, інтерфіксальні, інтерференційні, усічені, акцентно-дериваційні, мішаного типу), п'ять з яких є моделями елементарного типу, а одна — комбінованого, при цьому слід зазначити, що дериваційні процеси можуть не супроводжуватися морфологічними видозмінами. У такому разі при морфемній деривації словотворчий формант дорівнює дериваційному афіксу.

4. Усі морфологічні моделі поділяються на продуктивні й непродуктивні, що визначається специфікою відповідного засобу, який бере участь у словотворчому акті. Найпродуктивнішими є морфологічні моделі комбінованого типу, а серед елементарних продуктивністю відзначаються акцентно-дериваційні, що, у свою чергу, зумовлено специфікою українського наголосу, а саме його нефіксованістю й рухомістю (тобто переміщенням у межах морфемної структури твірних та похідних слів).

Таким чином, морфологічна модель — це узагальнений зразок словотвірної структури слова, який передбачає, що акт словотворення супроводжується одним або кількома морфологічними явищами, найпоширенішими з яких є історичні альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації слова.

У перспективі визначені типи морфологічних моделей потребують детальнішого опису, зокрема мають бути з'ясовані особливості морфологічних моделей, в основі яких лежать фонетичні чергування; більше уваги слід приділити специфіці акцентно-дериваційних моделей, тому що наголос відіграє дуже важливу роль у процесі словотворення. Це, у свою чергу, дозволить уточнити особливості акцентних норм (для похідних слів) у сучасній українській мові.

(Миколаїв)

S. S. PONOMARENKO

CLASSIFICATION TYPES OF MORPHONOLOGY MODELS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Recently, there has been an increase of interest in the studies focusing on the morphonologic derivational model. However, little is yet known about this model in the Ukrainian linguistics. It deserves more investigations devoted to the classification of the morphonologic model's types in the modern Ukrainian language. For this reason this paper presents a breakthrough study of the types of morphonologic derivational model. The purpose of this paper is to give peculiarities of the morphonologic model and to classify its types in the Ukrainian linguistics. According to the process where the alternations of the phoneme take place morphonologic models are divided into derivational and form-building. The present study analyzes six of such models, five of them are elementary and the last one is mixed. Moreover derivational process can be without morphonologic modifications. In this case, the derivational formant is equal to the derivational affix. This paper also focused on the productive and non-productive morphonologic models that are defined by the specific character of the corresponding means. The most productive are mixed morphonologic models. We advocate further research on the detail description for the types of the morphonologic models especially some of them which based on phonetic alternations. The accent and its role in the derivational process should be investigated too. It'll help to specify the accent rules for derivative words in the modern Ukrainian language.

Keywords: morphonologic model, derivational type, derivational formant, alternation, interference, accentuation, the mobility of accent.